

Лекція 3. Литовсько-польська доба

План:

1.1. Україна у складі Литовського князівства та Польського королівства (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

1.2. Берестейська церковна унія 1596 р.

1. Україна у складі Литовського князівства та Польського королівства (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

Велике князівство Литовське (ВКЛ) – державне утворення, що постало вздовж р. Німан у XIII ст. на основі союзу литовських князів. Засновником ВКЛ вважають князя *Міндовга*, який приєднав до Литви *Чорну Русь* і був урочисто коронований (1253 р.) у Новгородку (центр Чорної Русі; сучасне м. Новогрудок Гродненської обл., Білорусь).

Фактором, що прискорив формування ВКЛ, стала агресія німецьких рицарів-хрестоносців (*Тевтонський орден*, *Лівонський орден*), які виступали під гаслом християнізації язичників-литовців. Швидкому й інтенсивному зростанню ВКЛ сприяв занепад давньоруських князівств, спричинений навалом *Батия*.

Основний масив українських земель приєднано до Литви за князювання *Ольгерда*.

Як хронологія, так і характер цього приєднання й досі залишаються дискусійними. Ближчою до історичних реалій є думка про договірну природу взаємин між володарями Литви та *Золотої Орди*, наслідком чого стало створення литовсько-татарського кондомініуму (сумісного володіння), який проіснував до кінця 90-х рр. XIV ст., коли ярликом хана Тохтамиша було формально скасовано режим підлеглості Орді руських земель ВКЛ. Про характер взаємин між слов'янським населенням і литовськими князями на початковому етапі литовської експансії фактичні відомості практично відсутні; втім, ці взаємини, очевидно, не були конфронтаційними з огляду на те, що в устрої молодого держави домінували руські мовнокультурні й суспільно-політичні традиції. Політичний устрій Литви у XIV ст. мав риси діархії – співправління володарів, які княжили у Вільно (нині *Вільнюс*) і Троках (нині м. Тракай, Литва); лише наприкінці XIV ст. за Вільно закріпився статус столичного міста.

Політику об'єднання й консолідації польщі продовжив *Казимир III Великий* (1310–70), який багато зробив для зміцнення центральної влади: поділив країну на воєводства і каштелянії, здійснив грошову реформу, проводив активну зовнішню політику, приєднав до своїх володінь землі послабленої Галицько-Волинської держави (1340).

Переломним моментом в історії ВКЛ стало укладення князем *Ягайлом* Кревської унії 14 серпня 1385, якою передбачалося приєднання ВКЛ до складу *Корони Польської* та перехід у католицтво Ягайла і всіх мешканців Литви. Згідно з її умовами, у лютому 1386 р. Ягайло охрестився й став польським королем [*поклавши початок династії Ягеллонів*]; невдовзі було здійснено християнізацію Литви – останньої язичницької країни в Європі. ВКЛ не втратило політичної самостійності. Князь *Вітовт* 1392 р. став намісником Ягайла у Литві, а з 1395 р. почав використовувати титул великого князя литовського, його визнано довічним правителем Литви; лише зі смертю Вітовта мало відбутися повне приєднання ВКЛ до Польщі.

У *Городельській унії* 1413 р. Ягайло погодився на існування ВКЛ як автономного політичного організму. Водночас акт польсько-литовської унії поклав початок уніфікації суспільно-політичних інституцій Польщі й Литви (утворення воєводств і каштеляній, поширення на литовське боярство системи польських гербів тощо).

Ситуація феодальних міжусобиць в країні стабілізувалася за часів великого князя *Казимира IV Ягеллончика*, який 1447 р. отримав ще й польську корону. За його правління утвердилася династія *Ягеллонів* (що обірвалась 1572 р. зі смертю бездітного *Сигізмунда II Августа*).

Наприкінці XV ст. у ВКЛ стали скликатися загально-шляхетські сейми. Однак і за єдиного володаря аж до самої *Люблінської унії 1569 р.* ВКЛ і Корона Польська фактично залишалися двома окремими політичними утвореннями. На сеймі в Любліні (10 січня – 12 серпня 1569 р.) вони об'єдналися у *Річ Посполиту*, що означало завершення унійних змагань, започаткованих у Крево 1385 р. Згідно з актом від 1 липня 1569 р., Польща й Литва злилися воедино й надалі мали управлятись одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський.

У 16 ст. Польща досягла найбільшої могутності й авторитету. За *Люблінською унією 1569* Королівство Польське і ВКЛ об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту Обох Націй із включенням до неї земель України і Білорусі (основні українські землі опинились у складі Королівства Польського). Формування фільварково-панщинної системи господарювання значно зміцнило позиції великих землевласників (магнатів) і шляхти, соціальний та політичний статус яких був привабливим для шляхти різного етнічного походження, але водночас спричинило наступ на права і свободу селянства.

Українські землі в складі ВКЛ спочатку користувалися широкою автономією, зовнішнім виявом якої було карбування власної монети на Київщині й Новгород-Сіверщині в останній третині XV ст.

Наприкінці XV ст. руські землі Литви стали об'єктом претензій з боку *Великого князівства Московського*, володарі якого заявляли права на давньоруську територіальну спадщину, посиляючись на генеалогічний зв'язок із давніми київ, князями – *Рюриковичами*. Ідеологічне протистояння переросло в серію виснажливих війн (1500–03, 1507–08, 1512–22, 1534–37), наслідком яких був, зокрема, перехід Сіверщини під владу Російської держави (фактично – 1503, юридично – 1508). Антитезою московським територіальним претензіям стали теорії польських політиків про право Польщі на руські землі, які, згідно з цими теоріями, нібито здавна входили до складу Корони Польської. На цій: підставі до Польщі було приєднано *Підляшшя, Волинь, Київщину та Брацлавщину* (березень – червень 1569 р.), що стало можливим через байдужість української еліти, яка задовольнилася виконанням своїх мінімальних вимог – збереженням станових привілеїв, свободи віросповідання, вживання руської мови в офіційному діловодстві.

Українське населення у ВКЛ не зазнавало значних утисків на релігійному ґрунті, литовські володарі були толерантними до православних. Темпи поширення католицизму на східнослов'янських теренах ВКЛ були досить незначні, а утвердження тут *Флорентійської церковної унії 1439 р.* певною мірою формальне, хоч саме воно спровокувало розкол у *Київській митрополії* (1458 р.). Новостворена після розколу митрополія, що об'єднувала литовсько-руські й галицькі єпископії, з 1467 р. знову опинилася під контролем *Константинопольського патріархату*

Особливістю ВКЛ було широке втручання світських осіб у життя православної церкви (т. зв. право патронату).

Правова сфера у ВКЛ регламентувалася *Судебником Казимира IV 1468 р.* і Литовськими статутами (складеними на основі Руської Правди) 1529 і 1566 рр. Створені у цей час правові норми зберігали свою дієвість до XIX ст.

Зі смертю короля *Сигізмунда II Августа* (1520–72) ягеллонська династія припинилася. Цим скористалася шляхта, обравши королем представника французької династії Генріха Валуа

(1551–89; майбутнього французького короля Генріха III), який на її вимоги підтвердив і навіть розширив права й привілеї шляхти («Генрихові артикули»; *Генрикові статті 1573*), але 16 ст. вважається «золотим віком» польської культури: у цей час поширилися ідеї європейського *Відродження* і *Реформації*, з'явилися прихильники протестантських течій, у т. ч. радикальних («польські брати» або аріани), Католицька церква ініціювала контрреформаційні кроки, покликані оновити ідеологію та розвиток суспільних інститутів (діяльність ордену *єзуїтів*). 1596 у Бересті (нині м. Брест, Білорусь) було схвалено *церковну унію*, в результаті якої в українських та білоруських землях утворилася Греко-католицька церква, підпорядкована Римському престолові. Зовнішня політика польських королів була звернена на схід, де вони натрапили на зростаючі впливи Московської держави: упродовж 16 ст. відбулося 6 війн між суперниками за білоруські та прибалтійські землі, з яких найбільш виснажливою була *Лівонська війна 1558–1583*. На початку 17 ст. польські війська здобули кілька перемог над ще одним претендентом на Прибалтику – Швецією, активно втручались у справи Московії під час т. зв. *Смутного часу*. На південному-сході Польща була змушена постійно стримувати експансію *Османської імперії*, на сході тривали суперечки з Московським царством за Смоленщину, на півночі довелося поступитися Інфлянтами/Ліфляндією (історична область на території Південної Естонії, Північної та Центральної Латвії) на користь шведів. 1648 вибухнуло повстання українських козаків під проводом *Б.Хмельницького*, яке незабаром переросло в національно-визвольну війну (*Національна революція 1648–1676*).

2. Берестейська церковна унія 1596 р.

1596 р. в Україні відбулася подія, що справила надзвичайно великий вплив на всю подальшу історію українського народу. Це – укладення Берестейської унії. Що розуміють під цим терміном?

Берестейська церковна унія – церковно-історична подія, внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з-під юрисдикційного підпорядкування Константинопольському патріархату під верховенство Римського престолу, зберігаючи візантійсько-слов'янську обрядовість, власні ієрархічно-адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

Головною причиною унії був глибокий занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої.

Основними безпосередніми чинниками кризи були втрата національної освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; втрата зв'язків з іншими центрами східного християнства та відсутність підтримки від Константинопольської церкви, яка під османським правлінням після падіння Константинополя (1453) сама опинилася на межі виживання.

Обезсилювали Руську православну церкву в Речі Посполитій також протестантські течії, що з'явилися у Польщі та Литві (вони зачепили не лише панівну католицьку, а й, частково, православну церкву).

Ініціативу в русі за духовно-культурне відродження виявили насамперед миряни, нечисленні, але досить заможні та тоді ще впливові православні магнати (як Г.Ходкевич або князь В.К.Острозький) і міщани, об'єднані у братства, які, долаючи байдужість, а то й відвертий спротив єпископату, взяли за розвиток книгодрукування, освіти, в т. ч. богословської полеміки, сприяючи кращому усвідомленню власної релігійної ідентичності та особливого місця у ній візантійської спадщини.

Константинопольський патріарх Єремія II надав широкі привілеї братствам мирян, зокрема у Львові та Вільно (нині Вільнюс), виводячи їх з-під влади місцевих єпископів та даруючи

їм право контролювати поведінку ієрархів і духовенства. Реформаторська діяльність Єремії II у Київській митрополії сприяла зростанню усвідомлення серед її єпископату потреби в змінах та стала водночас опорою для діяльності мирських лідерів.

Невдовзі після від'їзду патріарха Єремії II з України у липні (червні) 1590 владики Київської церкви зібралися на перший після довгої перерви собор у Бересті. Проведення соборів у наступних роках стало регулярним і засвідчило про серйозність намірів ієрархії відновити свій авторитет та перебрати під свій нагляд реформування Церкви

З цією першою соборною зустріччю пов'язана й перша конкретна ініціатива єпископів щодо унії з Римом. Владика К.Терлецький з Луцька, Леонтій Пельчицький з Пінська (нині місто Брестської обл., Білорусь), Діонісій Збируйський з Холма (нині Хелм, Польща) та Г.Балабан зі Львова підписали 3 липня (24 червня) 1590 декларацію, в якій висловили готовність визнати зверхність Риму, наполягаючи на збереженні традиційних обрядів і устрою своєї Церкви та домагаючись від Сигізмунда III гарантій юридичної рівності з "латинниками".

Протягом наступних років ініціатори поширили й деталізували свої вимоги у нових документах аж до вироблення остаточних "Артикулів, які відносяться до з'єднання з Римською Церквою" 10 (01) черв. 1595, узгоджуючи їх з латинськими ієрархами і представниками цивільної влади Речі Посполитої та заручившись підтримкою київського митрополита Михайла Рогози й усіх інших єпископів.

Єпископи тримали свої приготування у таємниці й практично виключили з переговорів ширші кола мирян, що й стало однією з головних причин зростання спротиву планам ієрархії. Це, однак, не перешкодило усім єпископам на соборі 21 (12) червня 1595 прийняти остаточне рішення про унію та делегувати двох своїх представників – Іпатія й Кирила – для її укладання в Римі. Там після докладного перегляду "Артикулів..." і визнання віри, яке було складено посланцями від імені всієї ієрархії за формулою, виробленою Тридентським собором, 23 грудня 1595 папа Климент VIII прийняв руських владик з їх духовенством і вірними в лоно католицької Церкви, про що офіційно оголошувалося у виданій того ж дня апостольській конституції. Рим, хоч прямо й не покликаючись на "Артикули...", гарантував дотримання практично всіх домагань єпископату та врегулював статус Київської митрополії спеціальною буллою, а також доклав великих зусиль, щоб забезпечити прийняття унії, звернувшись з листами до короля та провідних світських і церковних діячів Речі Посполитої.

Папські документи свідчать, що ця унія не розглядалася як об'єднання двох окремих Церков, а як "примирення і навернення руських єпископів до Католицької Церкви" після "засудження й відкинення ересей, помилок і схизм". Тобто Руська церква не вважалася помісною Церквою, а, скоріше, сукупністю окремих єпископів та вірних, приєднаних до Римської церкви, зі спеціальним церковним та дисциплінарним статутом, наданим папою з огляду на етнічні та історичні особливості. Ця обставина також неабияк спричинилася до зміцнення опозиції супроти такої унії.

Після повернення Іпатія й Кирила у Бересті в кафедральній церкві св. Миколая 15(06)–19(10) жовтня 1596 під керівництвом митрополита й за участі більшості єпископів, представників папи й короля відбувся собор, на якому було затверджено унійний акт двох руських представників у Римі.

Водночас опозиція під проводом кн. В.-К.Острозького та представника константинопольського патріархату Никифора і двох українських владик: Гедеона Балабана й Михайла Копистенського, які раніше належали до ініціаторів унійних заходів, а протягом останнього року перейшли до табору її супротивників, провела у тому ж місті свій собор, на якому відкинула проголошену унію.

Після невдалих спроб досягти порозуміння два собори себе взаємно викляли, поклавши початок болісному поділові Київської митрополії на унійну і православну частини, що спричинило до тривалої релігійної полеміки та міжконфесійного протистояння, яке відобразилося на розбіжності оцінок Берестейської церковної унії у пізнішій історіографії та позначилося на міжцерковних взаєминах в Україні.